

Gyurgyák János

Ady-dilemmáink

Harmadik dilemma: Ady és a zsidóság

Ady elképzeléseinek középpontjában a *magyarország* állt, ő tehát *egy újfajta hazafiság és nemzettudat* kidolgozására tett grandiózus kísérletet, amelynek a lényege a magyarország sorsának, jövőjének és a progressziónak az összekötése, és amelyet – mint láttuk, sikertelenül – el akart fogadtatni kora politikai és szellemi elitjével és a politizáló közvéleménnyel egyaránt.¹ Ady számára is hamarosan világossá vált azonban, hogy ezt a korabeli nemsi-dzsenti-nacionalista nemzettudattal, valamint – ahogy azt Jászi Oszkár megfogalmazta – a kávéházas álforradalommal élesen szemben álló, lázadó-forradalmi, a Dózsa- és a plebejus kuruc hagyományra alapozott nemzetfelfogást a

korabeli politikai elit, annak mindkét meghatározó ága, tehát sem a kormánypárti-szabadelvű, sem pedig az ellenzéki-függetlenségi *nem fogja elfogadni*, így a dolog természetéből fakadóan új szövetségeket kellett keresnie. Ez a kiterjesztésre irányuló vágy fogalmazódott meg *A tavalyi cselédek* (1909) című versében is: „Kitárul a felé karom, / kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Adynak tehát folyamatosan szembe kellett néznie a végső soron kudarcosnak bizonyult bázis- és szövetséges-keresés problémájával (galileista fiatalok, polgárság, munkások, parasztok, nemzeti-ségiék, zsidók stb.), akikről viszont csak korlátozott ismeretei és tapasztalatai voltak; mélyen csak a saját társadalmi osztályát ismerte. Ebben – és csakis ebben – a keretben válnak érthetővé Ady zsidósággal kapcsolatos, egészen eredeti, minden akkori zsi-

dófelfogástól (ortodox, neológ, szociáldemokrata, antiszemita, polgári radikális, liberális, újkonzervatív) kisebb-nagyobb mértékben eltérő nézetei. Ady publicisztikai tudatos írások, ebből következően minden olyan alapvetően jóindulatú megközelítés, amely valamilyen, bár nem mindig teljességgel légből kapott magyarázattal próbálta mentegetni őt (kényszerűségből kötött ki a radikalizmusnál és a zsidóságnál, mivel társadalmi osztálya nem értette meg újszerű gondolatait és verseit stb.), továbbá minden olyan rosszhiszemű magyarázat (pénzszerzés mozgatta, nem elvek; mindig megfelelni próbált kenyéradó gazdáinak; nem volt tudatában annak,

hogy manipulálják, hogy hálót fontak köréje stb.) *hamis és félrevezető*, nem is beszélve a habókos összeküvés-elméletekből kiinduló magyarázatokról. Ezek a nézetek azért is tévesek, mert megfelelnek egy fontos mozzanatról: Ady és a Biblia kapcsolatáról. Ady ugyanis *napi bibliaolvasó* volt, a zsidóságról nemcsak barátai, támogatói és munkáltatói, hanem ószövetségi olvasmányai révén is voltak mély ismeretei. A fenti megközelítésre, tehát a *zsidóktól való visszavétel vágyára* jó példa Bajcsy-Zsilinszky Endre írása, aki 1921-ben pontosan fogalmazta meg ezt az álláspontot: „Csodáljuk Ady nagy és őseréjű tehetségét, magunkénak valljuk költészeté keserű, átkozódó, de mélységes magyarságát, melyet hitében, harmóniájában, tisztaságában megronthatott egy borzalmas kór, és a lelkétől valóban idegen környezete, szörnyűséges inda-lelkek, me-

lyek külsőséges imádatlással fonódtak e hatalmas magyar törzs köré, s belőle, tehetségéből, híreből-nevéből életnedveket szíváltak a maguk számára. De Ady mégis magyar volt, és a miénk. Visszavettük. Az ő szelleme nekünk nem kell, de lelkének igazgyöngyeit nem engedjük szétszórni.”² Ezt a visszavételi szándékot fogalmazta meg Dóczy Jenő is, aki szerint Ady „a zsidó intellektuel-radikalizmus formaruháját, mely a váradi évek alatt szinte bőrévé nőtt, sohasem bírta teljesen levetni magáról. [...] A magyar közvélemény szemében mindig ott volt rajta a régi bőr. Hiába vergődött, hiába volt minden önkínzás, ének, nem tudott kibújni a régi bőréből.”³

Két *alapvető kérdést* kell tehát itt feltennünk: mit is gondolt valójában Ady a zsidóságról, és milyen szerepet kapott ez politikai nézetrendszerében? Másodszer: milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, és volt-e egyáltalán realitása ennek az elképzelésnek? Egy előzetes megjegyzés azonban idekívánkozik. A magyar politikai elitnek és tágabban a politizáló közvéleménynek a zsidók ügyében kinyilvánított véleménye nem a meglévő és uralkodó politikai irányzatokat követte, beleértve ebbe a zsidó ortodoxokat és neológokat is, elég ehhez figyelmesen elolvasni a Huszadik Század nevezetes körkérdésére adott válaszokat.⁴ A szociáldemokrata Vanczák János véleménye alapvetően tért el az ugyancsak szociáldemokrata Ágoston Péterétől, a polgári radikális Braun Róberté fényévekre volt Jásziétől, és a kormánypárti Réz Mihály sem ugyanazt mondta, mint Tisza István. A filozofizmus-antiszemitizmus tengelye tehát keresztbemetszette ezeket a meglévő politikai-ideológiai megosztottságokat, és akkor még nem is beszélünk a javasolt megoldási módok különbségeiről.

Paradox módon Ady megértő, mint azt később látni fogjuk, nem teljesen ellentmondásmentes, de azért *alapvetően filozofizmita nézetei* bizonyos tekintetben közelebb álltak Tisza elképzeléseihez, mint az egyébként minden más kérdésben példaképnek tekintett Jásziéhoz. Mindketten ugyanis *kívülről, úri szemüvegen át* nézték a zsidóságot. Tisza liberális elveiből következően a teljes jogegyenlőséget vallotta a magyar-zsidó viszonyban, és ezt Ady is osztotta. Ugyanezt követte a kormányzó szabadelvű párt is (bár itt már voltak nem is jelentéktelen kivételek), de a liberális elvekből nem következett automatikusan, hogy a mindennapi társadalmi érintkezésben is felszámoljanak mindenfajta különállást.⁵ Itt ugyanis a legtöbb esetben megmaradt a két lépés távolság. Nem így Adynál, hiszen ő ebben a közegben élt, szerelmei, barátai, munkatársai, néhány kivételtől eltekintve (Zuboly, Bölöni, Schöpflin, majd később Csinszka) közülük, azaz az asszimiláns zsi-

dóság soraiból kerültek ki, Lédától Mylittáig, Biró Lajostól Révész Béláig, Hatvanytól Fenyőig.⁶ De – mint azt fentebb már hangsúlyoztam – Adynál nem ezek a személyes kapcsolatok voltak a döntőek, hanem a politikai-társadalmi projektum, azaz a magyarság sorsa és a progresszió összekötésének nagy terve. Minden olyan elmélet, nem is beszélve az összeesküvés-teóriákról és mindenben titkos háttérhatalmat gyanító elképzelésekről, amelyek nem veszik figyelembe Ady *másoktól eltérő, önálló értéktételeire* alapozott nézetrendszerét, tulajdonképpen homokra építenek.

Tiszával és Adyval szemben Jászi egészen más társadalmi környezetből jött, ő ugyanis Jakubovicsnak és zsidónak született, és kikeresztelkedése, valamint áttérése a református vallásra hat éves korában történt, de családja alapvetően aufklérista és asszimiláns felfogása miatt, korának létező zsidó irányzataihoz, azaz az ortodoxiához és a neológiához sem ekkor, sem pedig később semmiféle kapcsolat nem fűzte, továbbá semmiféle komolyabb zsidó identitástudattal nem rendelkezett. Jászi családja ahhoz a kisebbséghez tartozott, amelyet Jakov Katz zsidó szempontból „leszakadó peremnek” nevez. A közéletbe belépő Jászit kettősség jellemezte, zsidó identitástudata nem volt, ugyanakkor az a kör, amelyben mozgott (Liebermannék, Vámbéryék, Moscovitzék és Pollacsekék szalonjai), mégiscsak egyfajta zsidó-magyar szubkultúrát képviselt a korabeli Magyarországon.⁷ Jászi zsidósággal kapcsolatos nézeteire azonban – paradox módon – nem ez a származási háttér volt döntő hatással, hanem elsősorban az általa kidolgozott *polgári radikális politikai ideológia*. Szerinte ugyanis „a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbütítés örökösi háromsága” Magyarországon megérett a teljes pusztulásra. Már emigrációjában, tehát 1919-ben írt *Ady és a magyar jövő* című tanulmányában így jellemezte összefoglalóan ezt a Magyarországot: „Itt Budapest: a dzsentri úrhatnáság és a zsidó cinizmus undorító öllelkezése: felszínes és szedett-vedett kultúra, balkáni mása annak a festett, elegáns és szellemes Párizsnak, melyet Jean Christophe olyan nemes gyűlölettel portretíroz: önállórelativizmus, mely a tudatlanságot és a jellemtelenséget művészi impresszionizmusnak keresztelte el: szabados erotika igazi szenvedély és egyéniség nélkül: finomkodó szellemeskedés, mely néhány jelszón vagy citátumon lovagol (mindegy, hogy átkos Ausztria-Bécs-e vagy a marxista talmudisztika kiskátéinak harminc új szava): minden komolyságnak, elvnek, erkölcsi következetességnek orrfintorgató letagadása: durva és jutányos ateizmus és vallástalanság, mely azonban üzleti rohamot intéz a zsidókérdés

tanulmányozói ellen. [...] Amott a falu, a többi Magyarország: dzsentrikedő félálmban, hazug, külsőséges, a sátánt szolgáló és az Igét üldöző vallásosságában, a vidéki kaszinók és az úri vadászatok durva hedonikájában, a bankok zsoldján és a vármegyeház járszalagján, üvöltő sovinizmusában és asszimilálni akaró kulturtalanságában, basáskodó jegyzőivel és poloskás szállodáival, a főispánok és a sápok által irányított közvéleményével, komoly, dolgos, de nehézkes és elbutított parasztságával...⁸ Jászi tehát az országot alapvetően a „feudális nagybirtok és a levantei kalmárok”, a „feudálisok és házi zsidóik”, a „dzsentri, az arrivista iparlovagok és a zsíros zsidó polgárok” visszataszító és kártékony szövetségének látta. Ez az eltúlzott, szinte diabolikus Magyarország-kép, valamint a nála meghatározó kapitalizmusellenesség magyarázza Jászi sokszor – zavaró módon – korának antiszemita nézeteivel érintkező zsidó-felfogását, és nem valamiféle antiszemitizmus és zsidó öngyűlölet.⁹ Volt ebben a megközelítésben természetesen jó adag *kompenzáció* is, az úri Magyarország radikális bírálatainak *kiegyenlítősi vágya* zsidó önkritikával, nehogy véletlenül vele szemben az egyoldalúság látszata felmerüljön.

Ezzel a megközelítéssel összevetve Ady zsidóképe *sokkal megértőbb és érzékenyebb, ha úgy tetszik, filozofitább* a zsidóság irányában, jöllehet a fentiekben leírt jellegzetes Jászi-féle megközelítés sem teljesen idegen tőle, időnként ő is a „szent harácszidóságról” beszél. 1910-ben *A márciusi Naphoz* című versében például ugyanez a párhuzam és ketős kritika jelenik meg: „Gőgös, gazdag grófra s gazdagut zsidóra / Haragszunk és vagyunk egyazon haraggal, / Tán ki sem mondható, gyilkos indulattal. [...] Bűdös úr-szag, pénz-szag sehoh így nem kábít, / Minden: változásért és újért kiált itt.”

Ady zsidósággal kapcsolatos nézetei szempontjából a kulcsszöveg mindenképpen a *Korrobori* című írása.¹⁰ Nemcsak amiatt, hogy Ady itt foglalja legáltalánosabban össze ezzel kapcsolatos gondolatait, hanem azért is, mert a textus 1917-es, tehát késői, így tehát teljesen valószínűtlen, hogy ekkor már taktikai szempontok vezették volna, ami egyébként sem volt jellemző írásaira.¹¹ A kérdőjelekkel, utalásokkal, célzásokkal, sejtetésekkel és belső ellentmondásokkal tarkított, így nem teljesen egyértelmű cikkben Ady azt fogalmazza meg, hogy atyáink, akik még „így-úgy magyarok lehettek”, elfelejtették a magyarságot megteremteni, következésképpen magyarság már nincs is, csak úgy létezik, mint *parva negativa*, „amely avval különbözik a jól megrajzolt dott fajtáktól, ami neki nincs. Egyetlenünk, ami a miénk és életjelünk volna, a nyelvünk is dadogó,

megrekedt nyelv.” A magyarság „szubjektív kínjainak részeg haláltáncában” Ady úgy érezte, mintha benne „hajveszékelné az egyetlen és utolsó magyar”. „Én az én életemben – írja –, sorsomban, maholnap elnémulásomban az én kihalt fajtámnak a példáját sejtem, érzem. A zoon politikonnak én nemcsak társaslényi, de politikus-magyar igazolása vagyok. Valószínű, hogy halálos ágyamon is csak egy magyar vezércikk erejéig fogok belelátni a nagy Titokba. De a vezércikkemet akkor is meg fogom írni, ha csak meg tudom írni. Úgy látszik, hogy a magyar embernek még az sem adatott, hogy a fájdalmi csupán magáért fájjanak.” S az így már szinte nem is létezőnek nyilvánított magyarok közé elvegyült egymillió zsidó, akik „megcsinálták nekünk Budapestet, s mindazt, ami talán – talán? biztosan – nincs is, de európai és távolról mutató? Segítsé-
günkre jöttek nekünk, akik már nem vagyunk, azok, akik, mint nép, szintén nincsenek.”

A magyarság és a zsidóság együttélését Ady egy egzotikus népszokással jellemzi. Eszerint élt egy néptörzs Ausztráliában, amelyik kitalálta a Korroborit, egy szerelmes táncorgiát, amelyhez a nők muzsikálnak. Ez a szerelmi táncorgia azonban olyan, hogy ebbe bele is lehet halni. „Micsoda gyávaság volt még meg nem mondani, hogy a Korroborit üzzük, járjuk pár évtized óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zenészerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt, egymást fojtogatva a szerelem-től, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz. [...] Ők, a zsidók, mint az ausztráliai asszonyok, kezelik a hangszereket. Mi, a pusztuló férfi médiumok, táncolunk, haraggal és szerelemmel, gyűlölettel és vággyal – rogvásig. Kár, hogy kevesen vagyunk, sőt sehányan se vagyunk, mi, táncolók: magyarok nincsenek Magyarországon. Az már nagyon is politika volna, kíméletlenül megmagyarázni, mi okból nincsenek, de nincsenek. [...] Nemsokára ott tartunk, hogy még a Korroborit se táncolhatjuk, mulathatjuk tovább. Sváb, szipes, rutén s isten tudja, miféle korcs-magyarok rárohannak a magyarság nevében a muzsikálókra, s összetapossák a hangszereket.” Ady azzal fejezi be cikkét, hogy valaha azt gondolta: Európa hanyatló kultúrái után a turáni fajták következnek, s elsősorban a magyarság. De azóta rádöbbsent, hogy itt semmiből nem lesz semmi sem (*ex nihilo – nihil*). Ezért már csak abban bizakodik, hogy talán mégis a Korrobori, tehát a magyarság és a zsidóság teljes összeolvadása fogja megteremteni ezt az új népet,

de – teszi hozzá kételkedve – „s óh, bár jól látnék. Ez volna a mi minden dilemmánk megoldása, s nyilván a História remekbe készült munkája, ha igaz volna.”

Az első felvetődő kérdés úgy hangzik, hogy Ady a *Korrobóriban* alapvetően mást mond-e, mint megelőző cikkeiben, verseiben. Erre a kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy alapvetően nem mond mást, többé-kevésbé ugyanazt mondja – igaz – végletekig kiélezve, ugyanakkor sokkal több kételkedéssel hangjában. Ady ugyanis az antiszemita közhangulattal szemben a zsidóság magyarországi létezését *nem átoknak, hanem nagy szerencsének*, a magyarság „zagyva álmos vérsége és sötét keletisége” ellen adott ellenméregnek, antiveronálnak tartotta, és ami még ennél is fontosabb, a hazai zsidóságot, vagy legalábbis annak az asszimilált részét *szövetés-gesnek* látta nagy projektjében, azaz egy újfajta hazafiasság meghonosításában és elterjesztésében. Úgy látta továbbá, hogy a majd' milliós hazai zsidóság a *kovász* szerepét játszhatja történelmünkben, azaz elősegítheti a sokkal nehezkesebb és lassúbb észjárású magyarság kelesztését. Ady tehát – szemben a korabeli politikai és intellektuális elit többségével – nem asszimilációról és nem beolvasztásról, hanem összeolvadásról, azaz *új nép* születéséről vizionált, de arról a gyakorlati problémáról, hogy mi lesz így a hazai zsidóság többségét alkotó ortodoxokkal, egy szava sem volt. Már 1901-ben is vitriolos cikket írt például arról, hogyan is képzei a hivatalos Magyarország, azaz Mokány Berciék országa az összeolvadást: „1. Fenntartatik – írja Ady – a régi kedvezmény, mely szerint a szép zsidó asszonyokkal szemben nem vagyunk antiszemiták. 2. Azok a gazdag zsidók, akiknek leányaik vannak, tartoznak őket elszegényedett, nyakig adósságban úszó kaszinó-gavallérokhöz férjhez adni. 3. Ellenben azok a gazdag zsidók, akiknek nincsenek leányaik, vagyonukkal egy szervezendő »Középosztály Restauráló Egyesület« pénztárát gyarapítják. 4. Akik kellemetlenek, azok kötelesek kivándorolni. És így tovább. Így gondolják sokan az összeolvadást. De összeolvadni a munkában, a haladásvágyban, a közös célokban? Ez nem ízlik még mindig a magyar gyomornak.”¹²

Észrevehetünk azonban különbségeket is a két beszédmód, azaz Ady és a polgári radikálisok között. Ady egyrészt sokkal egyértelműbben *mondta ki* azt, amit a polgári radikálisok is valójában *gondoltak*. Ő ugyanis etnikai – a szónak a korabeli értelmében –, faji kategóriákban is leírta azt, amit kívánatosnak gondolt, azaz a teljes összeolvadást, és így egy új nép születését. Radikálisan más tehát ez az elképzelés, mint akármelyik korabeli asszimilá-

Ady és Léda

ciós modell, itt ugyanis nem egyoldalú folyamatról van szó, nem a zsidók beolvadásáról, beolvasztásáról, hanem *mindkét fél* által hozott áldozatról és lemondásról. Ehhez a felfogáshoz legközelebb talán Hatvany Lajos véleménye állt, aki Adyhoz hasonlóan kertelés nélkül a teljes összeolvadás, praktikusán a vegyes házasság pártján állt; a fő cél a zsidóság esetében – mint mondja – a zsidó faji jelleg lehetőség szerinti elmosása, majd megszüntetése: „ez legyen az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.”¹³ Másrészt – szemben a radikálisok naiv optimizmusával – Ady majd minden sorában érződik a bizonytalanság, a kételkedés: mi lesz akkor, ha nem sikerül ez az összeolvadás? Ennek megfelelően Ady ebből a szempontból meghatározó publicisztikai írásaiban (*A mennyeknek országa, A zsidó pipája, Menjünk vissza Ázsiába!, Zsidók és bugenották, Goga Octavian vádja* stb.)¹⁴ éles antiszemitizmus-ellenesség és a magyar-zsidó közös jövő melletti kiállás olvasható ki. Ennek legnyilvánvalóbb kifejezése *A bélyeges sereg* című verse:

Véretek, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém,
Véres ajkakkal mézes asszonyaitok
S nyitott szívvel baráti, hű fiúk
Átöntötték belém.

Büszke kárhozók, eldobhattok százszor,
A lelkem százszor utánatok oson.
Örök bolygók, örök riasztgatók,
Idők kovászai, megyek én is veletek
Bélyegesen, csillagoson.¹⁵

A *Korroboriban* és sok más, ezt megelőző írásban megfogalmazott gondolat volt tehát a *lényegi, meghatározó vonulat* Ady zsidó-felfogásában, ugyanakkor fenntartotta magának a jogot a „szükséges és helyes adagnyi antiszemitaságra”, amelyet – mint írja – „sok árja ellen is szeretettel táplálok.”¹⁶ Így tehát nem kímélte a neológ és ortodox újgazdagokat, a „pénzes, szent harács zsidóságot”, és főképp, ha mozgalmuk mögött felekezeti vagy társadalmi elkülönülést (pl. önálló zsidó gimnázium) vélt felfedezni.¹⁷ Jól mutatja ezt a kettőséget 1907-es *Zikcene, zakcene satöbbi* című verse, amelyben egyrészt egyértelművé teszi, hogy „Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találom”, ugyanakkor a Tiszaeszlárra is utaló zsidógyűlölő, antiszemita dalt is felidézi, mutatva, hogy ő még ezt is megteheti, és végül megfogalmazza végső félelmét, nevezetesen, hogy „Övék a sors, a nő, az élet”. A vers tehát – enyhén szólva is – kétarcú. Van tehát Ady zsidó-felfogásában valami „úri”, sőt „nagyúri” gesztus a zsidókkal szemben, azaz hogy itt most a nemesi magyar származására büszke, *birtokon belül lévő, és nem a bevándorló, idegen* diósadi Ady Endre, Ond vezér unokája beszél. Ez a birtokon belülséget tudó, úri hang érződik a „duk-duk affér” cikkében, néhány levelében, és erről számol be a szemtanú hitelességével Krúdy Gyula és Avigdor Hameiri (Feuerstein [Kova] Albert) is.¹⁸ Hameiri ugyanis Ady egyik kocsmái antiszemita kirohanásáról ír, értelmezve is a helyzetet: „A lelke mélyén magyar dzsentri, kismemes, de ősnemességről, ősi vitézségi jogáról le nem mondó Ady érzi, hogy amit ezek adnak neki, az ősi jussként megilleti.”¹⁹ S ugyanez a hang szólal meg az 1914-es *Óh, fajtám vére* című, Csinszskának írt versében is:

Idegen utak s asszonyok hona
Oly hűs-halványan kísért,
Mintha nem jártam volna ott soha. [...]
Óh, véreimből véredzett büszke Vér,
Bora közös hitünknek,
Lyánykóm, testem, úrasztali kenyér.

Igaza van Komlós Aladárnak, amikor arról ír, hogy „igen, könnyen lehet, hogy Adyban felvillant olykor a fajgyűlölet (a sváb-, a zsidó- és a »gács«-gyűlölet) sárga lángja. Hogyne villant volna fel! Az a tudatalatti én, mely bennünk lakik s amelyre megdöbbenve meredünk olykor, mintha egy idegen harmadik élne bennünk, néha még rosszabb indulatokat is felvet tudatunk színére. De Ady elítélte, megvetette és leküzdötte magában a fajgyűlölet rezzenéseit! Valóban van tehát némi közösség közte és a fajvédők között: ám ezek oltárra emelik az

alantas érzést, melyet a költő utálattal távolított el magától.”²⁰ S Babits is minden bizonnyal valami fontosat vett észre, amikor arról értekezett, hogy „mindenki haragszik egy kicsit arra, akire rászorul.”²¹

Arra az alapvető kérdésre, hogy Ady milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, a fentiekben már válaszolni próbáltam. Arra a következtetésre jutottam, hogy a politikus Ady – érzékelve az országot és a magyarságot fenyegető veszélyt – Magyarország, a magyarság jövőjét összekapcsolta a progresszióval, és ennek megfelelően egy újfajta hazafiasság megteremtésére tett kísérletet, továbbá ebben a kísérletben a hazai zsidóság, ugyan nem minden ellentmondástól mentesen, de azért alapvetően a *természetes szövetségest* jelentette számára. Ady tehát túllépett a szokásos „emancipációs alkun”, a zsidó asszimiláció korabeli elképzelésein, és a teljes összeolvadásra tett javaslatot. Volt-e ennek az elképzelésnek realitása? Azt kell, hogy mondjam, nem sok, vagy hogy ne kerülgessem a forró kását: szinte semmi. Először is az 1905–1906-os kormányzati válság és a politikai-intellektuális frontok megszilárdulása után minden ügy, így a zsidóság helyzetének kérdése is sokkal radikálisabban vetődött föl, valamint élesen megosztotta a politizáló közvéleményt. Az antiszemitizmus, azaz az asszimiláció eddigi eredményei visszavételének tétele folyamatosan jelen volt, és az első világháború alatt még jelentősen tovább erősödött.²² Az 1919 utáni magyarországi események (az ún. proletárdiktatúra, Trianon, numerus clausus, fajvédők mozgolódása, majd a zsidótörvények és a holocaust, még később az ország szovjetizálásának módja) lehetetlenné tett minden ilyen irányú összeolvadási kísérletet. Történeti szempontból a folyamatok nem ebbe, hanem pontosan az ellenkező irányba vittek tehát. Minthogy nem vagyok híve a kontrafaktuális „történetírásnak”, azon sem kezdenék elmélkedni, hogy alakulhatott volna-e másképp is ez a történet, ha nincs az első világháború, és nincsen Trianon.

A történeti folyamat felismerésén túl van itt még valami nyugtalanító mozzanat. Bár nem gondolom, hogy az *identitás* az egyetlen meghatározó és alakító történeti tényező, ugyanakkor elhanyagolhatónak és lényegtelennek sem mondanám, és különösen az olyan erős nemzeti-népi-történeti identitással rendelkező közösségek esetén, mint amilyen a magyar és a zsidó. Az emancipáció és az asszimiláció kívánalmának az összekötése a 19. században zsákutcának bizonyult, és még inkább *merő illúzió volt* egy új, magyar-zsidó népet létrehozni akaró összeolvadás ideája. Patai József már 1924-ben jól látta: lehetetlen kíváncsi, hogy valaki „az értékes zsidó

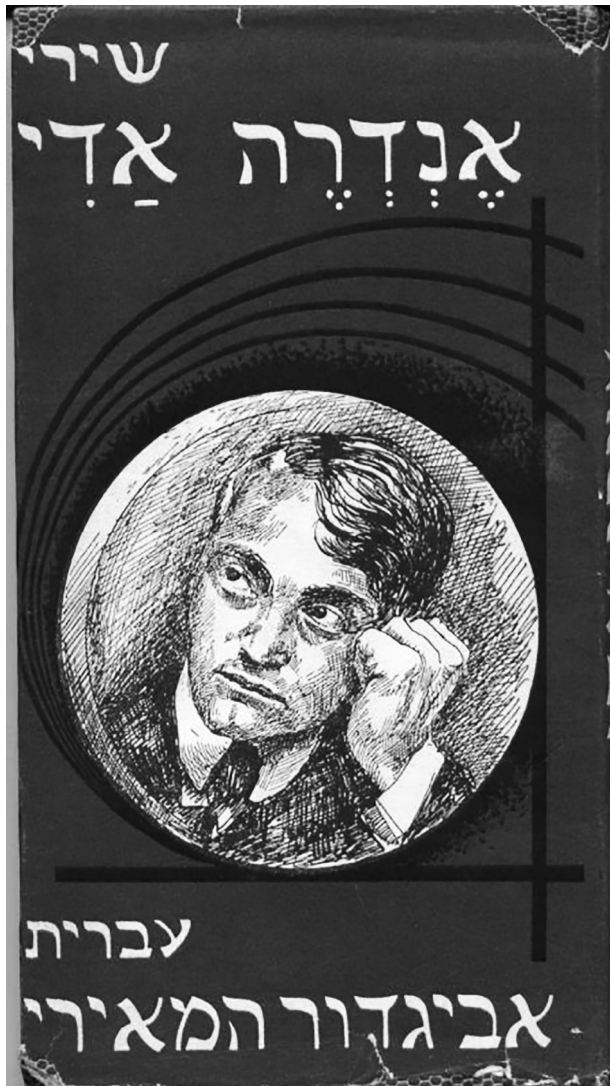
erők felszívódásától a fajtájának a megerősödését várja. De a zsidóság – írja Patai – nem akar felszívódni. És megsemmisülni. Ez a zsidó kérdés lényege. Azért nem lehet ezt a problémát egy kézlegyintéssel elintézni.²³ A jogállamiság elveit, az állampolgári egyenlőséget, a békés egymás mellett élést előtérbe állító (és ezt folyamatosan megvédő) szemlélet és gyakorlat talán többet ért volna el, mint a vallási, kulturális és a személyi identitást érintő kényes és a roppant süppedékes, mocsaras területre vezető kérdések és problémák belekeverése az ügybe, továbbá ennek az eleve reménytelen elképzelésnek az állandó erőltetése. Különösen akkor, amikor már világosan látszott, hogy az „asszimilációs alku” rossz irányt vett: a hazai zsidóságot kettészakította ortodoxokra és neológokra, nemkülönben élesen megosztotta a magyar közvéleményt. Az identitáskérdésekben nem elég az egyéni döntés, ezekben a befogadó (vagy elutasító) közeg is szerepet játszik. Alapvető – és sokak számára kegyetlen – igazságot fogalmaz meg Avigdor Hameiri, amikor azt írja: „Mert egy vastörvény azt mondja: te nem vagy az, aminek mondd magad, hanem az, aminek a társadalom mond.”²⁴ Még tovább pontosítanám Hameiri szavait: nem elég, aminek mondd magadat, ehhez még az is kell, hogy az adott közösség is annak mondjon.

A huszadik század elején, de még – mint ahogy a Huszadik Század körkérdése mutatja – 1917-ben is lehetett a kérdésről nyíltan, mindenfajta következmények nélkül beszélni, ahogy azt Ady tette, sőt még a legvadabb, legvégletesebb véleményt is ki lehetett szabadon fejteni. A törvényi korlátozás, tehát a numerus clausus után, és még kevésbé a zsidótörvények és a Holocaust között és után mindez már merő illúzió volt. Minden vélemény, még a legjóindulatúbb is bekerült ebbe a térbe, és törvényszerűen politizálódott. Nincs tehát mit tenni, ez a seb örök időkre elüszkösödött, még a leghumánusabb tisztázási szándék és a legmegértőbb megközelítés is azonnal foltossá és ragacsossá válik, valamint irracionális reakciókat és érzelmi hullámokat vált ki a politizáló közvéleményben, sőt még azon túl is.²⁵ Másképp fogalmazva – felidézve ezzel Kőbányai János egyik gondolatát – nincs mit tenni, a *kiszántság véglegesen megtörtént*, és nincs erő, amely a visszaboronálás kényes műveletét végre tudná hajtani.²⁶ A zsidóügyben a frontvonalak megmerevedését, örökös önfelmentési kísérleteket, állandó hátsó szándékok keresését, katarzis és gesztusok gyakorlásának totális hiányát, öröknek tűnő megnemértést láthatunk. Ennek megfelelően a két világháború között divatozó Dóczy-, Milotay- és Tormay-tézisek felmelegítése vagy újként tálalása itt, a proble-

Ady Endre újságírói igazolványa

matikus Ady-passzusok és versek elhallgatása ott. Ezeknek a tételeknek legújabb megjelenése azért is meglepő, mert ma már olvasható az egész Ady-korpusz, így ezeket a téziseket (a félrevezetett Ady, a megtévedt Ady, a pénzért szolgáló Ady stb.) tucatnyi érv cáfolja. Mindenekelőtt Nagyváradon ebből a szempontból nem történt gyökeres fordulat, Ady debreceni publicisztikája sem volt kevésbé megértő a zsidósággal szemben, mint a Váradon írt cikkei, másrészt ezek az „elméletek” megfelelnek az egész életében Biblia-olvasó Adyról, akinek az Oszövetségi ismeretei nem voltak felületesek, így ebből nem következett egy zsidóellenes olvasat már a debreceni korszakban sem.²⁷ A Nagyváradon a „zsidók uszályába került”, elcsábított, lefizetett, félrevezetett stb. Ady mítosza azonban leginkább azzal nem számol, hogy a költő meglehetősen *önálló politikai nézeteket vallott*, mint ahogy azt a fentiekben láttuk, és azokat kivételes bátorsággal és kompromisszumot nem ismerő nyelvezettel fejtette ki. A duk-duk affér során keletkezett írások egyértelműen azt bizonyítják, hogy a fejlett zseni-tudattal rendelkező Ady – függetlenül attól, hogy egy-egy ügyben mennyire volt igaza – meglehetősen „kezelhetetlen”, nyakas, önfejű kálvinista volt, önálló véleményét még legjobb barátaival, legbőkezűbb támogatóival szemben is kifejtette, még akkor is, ha emiatt később komoly nehézségei támadtak.²⁸ „Neki is mentem minden falnak, a szittyának és betűnélkülinek elsősorban, mert ehhez első jussom volt, de a héber betűsnek is, ha muszáj volt” – írta *A magyar Pimodánban*, és ezt az önértékelést a kései utókor is nyugodt szívvel elfogadhatja.

Avigdor Hameiri válogatta, fordította és bevezette
Ady kötet

JEGYZETEK

- ¹ A teljes írás utószóként jelenik majd meg az Osiris Klaszikusok sorozatban publikálandó, Ady Endre válogatott prózai műveit tartalmazó kötetben. Terjedelmi okokból itt most elhagytam az első (*A politizáló Ady; Ady és a magyarság*), illetve az utolsó két fejezetet (*Ady és a nemzetiségek; Ady és a vallás*).
- ² ZSILINSZKY Endre, *Pro vagy contra Ady?* Szózat, 1921. július 3., 6.
- ³ DÓCZY Jenő, *Ady és a zsidóság*, Magyarság, 1925. december 6., 5.
- ⁴ *A zsidókérdés Magyarországon: A Huszadik Század körkérdése*, Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917.
- ⁵ Ady ezt már nagyon korán észrevette. Lásd *Egy kényes téma* (1901) című cikkét: ADY Endre *Őszes prózai művei* (a továbbiakban *AEÖPM*), 1. kötet, 408–409.
- ⁶ Lásd erről részletesen Kőbányai János figyelemre méltó tanulmányát: *Ady Endre zsidó története = ADY Endre, Egy keresztvetés története: Zsidó történetek*, szerk. KŐBÁNYAI János, Budapest, Múlt és Jövő, 2006, 231–274.
- ⁷ JÁSZI Oszkár, *Emlékeimből: szülőföldemen = Jászi Oszkár publicisztikája*, szerk. LITVÁN György, VARGA F. János, Budapest, Magvető, 1982, 539–591.
- ⁸ JÁSZI Oszkár, *Ady és a magyar jövő*, Huszadik Század, 1919. augusztus (Ady-különszám), 3.
- ⁹ Jászi zsidó-felfogásáról részletesen lásd tanulmányomat (*A polgári radikálisok és a zsidókérdés*, Világosság, 1999/3., 29–39.), illetve könyvem megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmétörténet*, Budapest, Osiris, 2001).
- ¹⁰ ADY Endre, *Korrobóri*, Nyugat, 1924/1., 3–5. A szakirodalomban nincs egységes álláspont azt illetően, hogy a Korrobóri vajon az a szöveg-e, amit Ady a Huszadik Század körkérdésére írt, vagy sem. Ady ugyanis egyik cikkében azt írja, hogy „szándékom egy csonka s önmagamnak őrzött cikkekcskébe halt”. A *Korroborit* azonban nehéz cikkekcskének és befejezetlen írásnak tartani. Vezér Erzsébet a *Korroborit* véli Ady hozzászólásának (*Ady és a zsidókérdés*, Kritika, 1992/8., 39.), míg Láng József (*AEÖPM*, 11. kötet, 601–604.) szerint ez nem azonos azzal a szöveggel. Ady Lajos érvelése, nevezetesen hogy az eredeti cikket „fakultatív antiszemitizmusa és sovinizmusa” miatt utasították volna vissza, több sebből vérzik, de teljesen ezt a verziót se lehet kizárni. Mindenesetre tény, hogy az írás a Huszadik Században nem jelent meg, és a Nyugat 1917 és 1919 között sem közölte, végül az írás csak 1924-ben jelent meg a lapban. Mindaddig, amíg a feltételezett első írás elő nem kerül, két válasz lehetséges: Ady a *Korroborit* írta a Huszadik Századnak, csak elkésett vele, így került az később a Nyugathoz, de Fenyőék valamilyen elvi vagy taktikai okoknál fogva akkor nem közölték. Talán az akkori általános és erősödő antiszemita hangulattal túlságosan szembenállónak találták, így Adyt akarják védeni. Vagy attól tartottak, hogy az írás csak olaj lesz az ekkor már parázsló tűzre. Az igazi kérdés azonban az, hogy tényleg volt-e egy eredeti, a zsidósággal szemben a *Korroborinál* keményebb hangot megütő cikk, amelynek közléséről Ady barátai lebeszéltek, vagy ez az eredeti írás azonos a *Korroborival*. A kérdést véglegesen csak a feltételezett cikk előkerülése oldaná meg.
- ¹¹ A gondolat csírája már benne van Ady 1908-as előadásában is (*A Holnap – szöveget lásd: AEÖPM*, 11. kötet, 266–269.).
- ¹² ADY Endre, *A bétről = AEÖPM*, 2. kötet, 73.
- ¹³ Lásd Hatvany Lajos hozzászólását a Huszadik Század zsidó-ankétjához (*A zsidókérdés Magyarországon... i. m.*, 92–93).
- ¹⁴ Lásd külön kötetbe kigyűjtve Ady zsidótémájú írásai: *Ady Endre a zsidóságról*, szerk. FEHÉR Dezső, Nagyváradi, Nagyváradi Napló, 1919.
- ¹⁵ Ehhez az attitűdhez lásd még *A rabbiság sorsa* című versét.
- ¹⁶ ADY Endre, *Goga Oktávián vádjai*, Nyugat, 1913/10., 789–790.; *Ua.* = *AEÖPM*, 11. kötet, 17–19. Ehhez lásd még a *Párizsi notesz* egyik megjegyzését: „27. A zsidó tehetség vagy másoló vagy vakarózdó = képtelen a zsidó harmonikusan látni”. – *AEÖPM*, 5. kötet, 187.

- ¹⁷ Lásd például *Felekezeti világ, Felekezeti részegség (Ady Endre a zsidóságról... i. m., 22., 24.)*, valamint *Ünneprontás (AEÖPM, 10. kötet, 162–164.)* című cikkeit.
- ¹⁸ KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, Budapest, Helikon, 1989.; Avigdor HAMEIRI, *A daloló máglya: Ady és a Biblia: Versek, cikkek 1916-ig*, Budapest, Múlt és Jövő, 2006. 1910-ben Ady Hatvanyinak arról ír, hogy szeretne egy cikket közölni Rákosi Jenő lapjában, amelyben megfogalmazná „egy nagyvárosra, s egy szegény országra szabadult, vad, éhes, antiszociális, barbár zsidó ellen való védekezés muszájait. Ezek a Gábor Andorok lebunkózni való brigantik, akik ellen talán még Polónyival is össze lehetne fogni.” – Ady Endre levele Hatvany Lajoshoz, 1909. november = *Ady Endre levelei*, szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 2. kötet, 116. Hatvany válaszában óvta Adyt egy ilyen jellegű kirohanástól, egyrészt féltette a költőt a következményektől, másrészt – mint írta – „nagyobb veszedelem vagy az összzsidóságnál”. – *Uo.*, 410.
- ¹⁹ HAMEIRI, *A daloló máglya... i. m.* Hameiriről részletesen lásd: KÓBÁNYAI János, *Avigdor Hameiri Ady-évei = Uo.*, 347–373.
- ²⁰ KOMLÓS Aladár, *Fajvédő volt-e Ady Endre?*, Századunk, 1929, 311.
- ²¹ Babitsot Ungvári Tamás idézi (*Abasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1999, 238.).
- ²² Lásd erről részletesen monográfiám megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon... i. m.*, 88–98.), illetve Bihari Péter munkáját (*Lövészárkok a hátszágban: Középvostály, zsidókérdés, antiszemizmus*, Budapest, Napvilág, 2008).
- ²³ PATAI József, *Szerette-e Ady Endre a zsidókat?* Múlt és Jövő, 1924. január. (A cikkre Kóbianyi János hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.)
- ²⁴ HAMEIRI, *A daloló máglya... i. m.*, 165.
- ²⁵ A zsidókérdést tárgyaló nagymonográfiám megjelenésekor volt szerencsém mindezt a saját bőrömmön megtapasztalni.
- ²⁶ KÓBÁNYAI János, *A magyar-zsidó irodalom története: Kivirágzás és kuszántás*, Budapest, Múlt és Jövő, 2012.
- ²⁷ „Mi, az igaz magyarság reprezentálói, kiknek prédikátor-őseik a magyar-zsidó rokonságot is szívesen hitték a német ellen” – írta később a *Levelek Madame Prétérítelhez* című cikkében.
- ²⁸ A duk-duk affér cikkeit lásd: *AEÖPM*, 9. kötet, 278–282. Az ügy háttéréről részletesen: *AEÖPM*, 9. kötet, 522–564. és *Emlékezések Ady Endréről*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, Budapest, Akadémiai, 1990, 4. kötet, 181–183. és 196–199. Ugyanez a probléma merül fel az *Ünneprontás* című cikkben is.

